

Atgūstot pagātņi un dokumentējot tagadni: pieejas baltiešu diasporas materiālu apstrādei Hūvera Institūta arhīvā

Deivids Jakobs (David Jacobs)

Hūvera Institūta arhīvs, Stanforda Universitāte

Kā to neapšaubāmi minēs arī citi šīs konferences dalībnieki, vārds “diaspora” ir cēlies no grieķu valodas, kurā tas nozīmē ‘izkaisīšana’ vai ‘sadrumstalošana’. Mūsdienās šis vārds asociējas ar tautu migrācijas, jo īpaši piespiedu migrācijas, vēsturi. Šodien ar vārdu “diaspora” apzīmē kopienu, kura nedzīvo savā vēsturiskajā dzimtenē, un tās locekļus trimdā, bēgļus vai migrantus, kā arī viņu pēcnācējus. Sākotnēji šo terminu lietoja, runājot par ebreju kopienām, kuras dzīvoja ārpus to vēsturiskās dzimtenes Palestīnas, bet jau kādu laiku termina nozīme ir paplašinājusies un to lieto, arī runājot par citu tautu trimdas vai emigrantu kopienām. Šajā konferencē mēs runājam par baltu diasporu un par Baltijas valstu vēsturi, un, ņemot vērā to tautu piedzīvoto pārvietošanu un deportāciju vai piespiedu emigrāciju politisku vai ekonomisku iemeslu dēļ, šis šķiet piemērots termins, lai diskutētu par baltiešu kopienām, kuras mīt ārpus Igaunijas, Latvijas un Lietuvas.

Raksturojot baltiešu diasporas vēsturi, mēs varam runāt arī par Baltijas vēstures izkļiedētību (vai diasporu), jo tās liecības atrodas dažādās glabātuvēs visā pasaulē, tajā skaitā arī manā darba vietā – Hūvera Institūta arhīvā Stanforda Universitātē Kalifornijā. Mūsu arhīvā ir neliels, bet vērtīgs materiālu fonds par Baltijas vēsturi, tādēļ mēs raugāties uz baltiešu diasporas dokumentēšanu no dažādiem aspektiem. Pirmkārt, mēs vēlamies nodrošināt, lai par materiāliem mūsu fondos būtu labāk informēti vēsturnieki un ieinteresētie nespeciālisti, tādējādi vienojot vēsturiskās liecības ar cilvēkiem Baltijas valstīs vai diasporā, uz kuriem tās attiecas visvairāk. Otrkārt, mēs vēlamies palielināt fondus un iekļaut materiālus par diasporā dzīvojošo pieredzi, jo īpaši attiecībā uz baltiešu kopienām Amerikas Savienotajās Valstīs.

Hūvera Institūta arhīvā ir materiāli, kuri ir datēti ar pašiem pirmajiem trīs neatkarīgo Baltijas valstu pastāvēšanas gadiem. Tā kā Herberts Hūvers bija saistīts ar Stanforda Universitāti (viņš bija pirmā izlaiduma absolvents), materiālus par Hūvera vadībā veiktajām palīdzības aktivitātēm pēc Pirmā pasaules kara nosūtīja uz šo iestādi. Hūvera vadītā Amerikas Palīdzības organizācija (*Amercian Relief Administration, ARA*) daudz palīdzēja kara izpostītajai Eiropai pēc Pirmā pasaules kara un aktīvi darbojās Baltijas reģionā. *ARA* materiālos ir atrodami ne tikai dokumenti par palīdzības aktivitātēm, bet arī par politiskajiem apstākļiem neatkarību ieguvušajās valstīs Igaunijā, Latvijā un Lietuvā.

Lai gan *ARA* bija organizācija, kura sniedza humāno palīdzību, tā neizbēgami tika ierauta apkārt notiekošajos politiskajos un militārajos notikumos. Piemēram, 1919. gada oktobrī *ARA* biroju Rīgā apšaudīja tajā laikā pa Latviju klīstošā Bermonta-Avalova armija, kuras sastāvā bija vācu *freikorps* un t.s. “baltie krievi”. Šis dramatisks incidents ir atspoguļots Tomasa J. Orbsona (Thomas J. Orbson) dienasgrāmatā, kurš bija *ARA* misijas vadītājs Latvijā. Orbsona arhīvu materiālos ir vēstules no tā laika Latvijas amatpersonām (tajā skaitā Kārļa Ulmaņa) par šo un arī citiem notikumiem. Lielajā *ARA* kolekcijā ir informācija par palīdzības sūtījumiem uz visām trīs Baltijas valstīm. Papildus tam kolekcija sniedz informāciju arī par Amerikas politikas virzību attiecībā uz Baltijas valstīm un jaunizveidoto Padomju Savienību.

Pēc Hitlera-Staļina pakta noslēgšanas un pirmā Baltijas valstu neatkarības perioda brutālajām beigām tika pieliktas lielas pūles, lai saglabātu šo trīs valstu vēsturiskās liecības ārpus

Baltijas reģiona. Dokumenti par Igaunijas, Latvijas un Lietuvas ārlietu politiku kopā ar diplomātiem no Baltijas valstīm, kuras pārstāja eksistēt kā neatkarīgas valstis, izceļoja uz ārvalstīm. Tā kā Amerikas Savienotās Valstis un Apvienotā Karaliste atteicās atzīt Baltijas valstu pievienošanu Padomju Savienībai, šo diplomātu oficiālo pārstāvju statuss saglabājās pat tad, kad neatkarīgās valstis Igaunija, Latvija un Lietuva tika izdzēstas no Eiropas politiskās kartes.

Arhīvu glabātuves ārvalstīs, tajā skaitā Hūvera Institūta arhīvs, kļuva par neskaitāmu šo diplomātu dokumentu “paradīzēm”, saglabājot tos materiālus par pirmo Baltijas valstu neatkarības periodu, kuri, Igaunijai, Latvijai un Lietuvai atgūstot neatkarību, tiktu repatriēti. Tādējādi daļa Baltijas valstu vēsturiskā materiāla, tiesa gan, fragmentāri, glabājās ārpus Baltijas reģiona. Pat tagad šie ekspatriētie materiāli ir nozīmīgs informācijas avots par Baltijas vēstures galvenajiem aspektiem.

Hūvera Institūta arhīvā atrodas vairākas nozīmīgas kolekcijas par amatpersonām, kuras palika savos amatos pēc 1940. gada. Attiecībā uz Igauniju arhīva fondos ir ievērojama kolekcija ar materiāliem par igauņu diplomātu un ārlietu ministru Kārelu Pustu (Kaarel Pusta), kurš nokļuva trimdā Amerikas Savienotajās Valstīs. Kolekcijā ir iekļauta plaša sarakste par laiku no 1920tajiem līdz 1960tajiem gadiem, ietverot pirmo Igaunijas neatkarības periodu, Otro pasaules karu, neatkarības zaudēšanas un Aukstā kara periodu.

Arhīva fondos ir analogas kolekcijas par Latvijas un Lietuvas diplomātijas vēsturi. Latvijas fondos ir kolekcijas par šādiem valstsvīriem: Alfrēds Bilmanis – Latvijas vēstnieks Vašingtonā, Jūlijs Feldmanis – Latvijas sūtnis Šveicē un Bilmaņa pienākumu pārņēmējs kā Latvijas diplomātiskās misijas vadītājs Vašingtonā, Fēlikss Cielēns – Latvijas vēstnieks Francijā pirms Otrā pasaules kara – un Pēteris Oliņš – Latvijas sūtnis Argentīnā un Brazīlijā. Kopā ar personīgajām vēstulēm šajās kolekcijās atrodas oficiāla sarakste starp vairākiem Latvijas diplomātisko misiju vadītājiem Eiropā un Savienotajās Valstīs, kā arī dažādu misiju sagatavoti ziņojumi. Lietuvas fondos ir Edvarda Turauska (Edvardas Turauskas) kolekcijas, kurš bija Lietuvas vēstnieks Čehoslovākijā, Dienvidslāvijā un Rumānijā, un Petrus Dauzvardis kolekcijas, kurš daudzus gadus bija Lietuvas ģenerālkonsuls Čikāgā.

Šajās kolekcijās glabājas informācija par kara laika apstākļiem okupētajās Baltijas valstīs, par vācu armijas veikto vietējo iedzīvotāju rekrutēšanu, pretošanās kustībām un par represijām, kuras vēlāk apzīmēja ar vārdu ‘holokausts’. Šo kolekciju dokumentos atspoguļojas visu šo trīs valstu diplomātu kopējā cīņa par Baltijas valstu neatkarību un mēģinājumiem ietekmēt sabiedrisko domu rietumvalstīs. Šīs salīdzinoši maz zināmās Baltijas diplomātijas aktivitātes nesen monogrāfijā “Diplomāti bez savas valsts: Baltijas diplomātija, starptautiskie likumi un Aukstais karš” (“Diplomats Without A Country: Baltic Diplomacy, International Law, and the Cold War” (Greenwood Press, Vestporta, Konektikuta, 2001.)) pētīja divi amerikāņu vēsturnieki Džeimss T.Makhags (James T. McHugh) un Džeimss S.Peisijšs (James S. Pacy).

Džeimss T.Makhags un Džeimss S.Peisijšs apraksta unikālo stāvokli, kādā atradās šie diplomāti, kuri turpināja pārstāvēt savas valstis pat tad, kad viņiem nebija valdības, kurām sniegt ziņojumus. Lai arī šo diplomātu rīcība šķita simboliska un veltīga tajā laikā, autori uzsver, ka viņiem bija svarīga loma “idejas par Igaunijas, Latvijas un Lietuvas suverenitātes saglabāšanā” (J. T. McHugh un J. S. Pacy, 157. lpp.). Ironiski, bet, lai gan šo vēsturnieku darbs sniedz plašu pārskatu par tā laika diplomātiju Baltijā, Hūvera Institūta arhīva nozīmīgās kolekcijas viņi neizmantoja. Šajā jomā vēl ir daudz darāmā un vēl lielāks darbs ir jāpaveic arhīviem, lai padarītu to Baltijas kolekcijas pazīstamākas.

Otrā pasaules kara beigās tūkstošiem igauņu, latviešu un lietuviešu devās bēgļu gaitās uz Zviedriju vai pēc kara nonāca pārvietoto personu nometnēs Vācijā. Šo Baltijas bēgļu pieredze ir

spilgti attēlota Agates Nesaules sarakstītajā atmiņu krājumā “Sieviete dzintarā” - grāmatā, kura ir daudz lasīta Savienotajās Valstīs. Nesaule atspoguļo sāpes un ciešanas, kuras pārcieta latviešu bēgļi; viņa saista šo pieredzi ar savu latviešu emigrantu dzīvi Savienotajās Valstīs. Grāmatas ievadā Nesaule uzsver varu, kas pagātnei ir pār tagadni: “Kari un to stāsti nekad nebeidzas”. Viņas darbs ir kā personīga katarse, ilgu laiku glabātu, sāpīgu atmiņu atbrīvošana. Lai gan citi par savu pieredzi neraksta tik publiski un atklāti kā Nesaule, pārvietoto personu nometnēs dzīvojušie ir ieinteresēti atcerēties savas pagātnes liecības un stāstīt par savu dzīvi.

Hūvera Institūta arhīva Baltijas bēgļu fondos ir personīgās atmiņas, kā arī fondi par dzīvi pārvietoto personu nometnēs. Tajos atrodas fotogrāfiju albūmi, skolu dokumenti, nometņu publikācijas un nometnēs dibināto organizāciju sēžu protokoli. Šie materiāli atspoguļo Baltijas bēgļu centienus saglabāt savu kultūru un svinēt savus svētkus (arī vasaras saulgriežus) pat visgrūtākajos apstākļos.

Pārvietoto personu nometnes pēc savas būtības bija pagaidu iestādes, bet tās nokļuva vēstures pētnieku uzmanības centrā kā baltiešu emigrācijas sākuma punkts pēc Otrā pasaules kara. Pārvietoto personu nometnēs valdošā dzīvotgriba un mērķtiecība noteica dzīves kultūru baltiešu diasporai, kuras pārstāvji pēc trīs Baltijas valstu neatkarības zaudēšanas uzskatīja sevi par nacionālās kultūras vērtību glabātājiem. Pēdējos gados par latviešu pārvietoto personu nometņu materiāliem Hūvera Institūta arhīvā interesējas bijušie nometņu iedzīvotāji, kuri ir ieinteresēti atsaukt atmiņā paši savus dzīves stāstus. Kā piemēru var minēt latviešu emigrantu Kalifornijā Ansi Pommeru, kurš izmantoja šos materiālus savā plašajā pētījumā par pārvietoto personu nometnes Fišbahas vēsturi. Savukārt šis darbs, kuru autors publicēs šogad, kļūs par Baltijas vēstures kolekcijas sastāvdaļu arhīvā, tādējādi spilgti ilustrējot arhīva lomu vēsturnieku pētījumos par baltiešu diasporu.

Nozīmīgi Hūvera Institūta arhīva fondi ir materiāli par Aukstā kara politiku “Radio Brīvā Eiropa/Radio Brīvība” (Radio Free Europe/Radio Liberty, RFE/RL) kolekcijā. Līdz šim kolekcijas nozīmi Baltijas valstu vēsturnieki nav pietiekami novērtējuši, tomēr tajā ir nozīmīgi materiāli: ne tikai Baltijas valstīs atskaņoto radiopārraižu kopijas, bet arī iekšējie ziņojumi, kuri atspoguļo šo radiopārraižu rezonansi Latvijā. Kolekcijā atrodas arī *RFE/RL* korporatīvie materiāli. Fondos var atrast liecības par baltiešu diasporas organizāciju kā informācijas avotu un sabiedriskās domas ietekmēšanas grupu lomu, iespaidojot Amerikas valdības politikas virzību Aukstā kara laikā. Informācija par šā “Baltijas lobija” vēsturi lielākoties paliek neuzrakstīta.

Pēc Baltijas valstu neatkarības atjaunošanas Hūvera Institūta arhīvs ieguva jaunus materiālus, kuri atspoguļo mūsdienu politisko un sociālo situāciju Igaunijā, Latvijā un Lietuvā. Lai uzlabotu Baltijas vēstures fondu pieejamību, man kopā ar kolēģi, kuram ir nepieciešamās tehniskās zināšanas, palūdzta izveidot mājas lapu, kurā ir aprakstītas Latvijas kolekcijas, izmantojot kolekcijas attēlus šīs mājas lapas ilustrēšanai (mājas lapas adrese: <http://www.hoover.org/hila/baltic.htm>). Latvijas kolekciju mājas lapas izveides rezultātā ir pieaugusi interese par visu Hūvera Institūta Baltijas kolekciju, un es ceru, ka tā tiks papildināta ar igauņu un lietuviešu kolekciju aprakstiem.

Atklāti runājot, tikai nesen Hūvera Institūta arhīvs sāka pievērst pastiprinātu uzmanību Baltijas vēstures kolekcijas papildināšanai. Amerikas universitātēs ir ļoti maz studiju programmu, kuras ir saistītas ar Baltijas studijām, un Stanforda Universitāte nav viena no tām. Tomēr mēs turpināt vākt jaunus materiālus par Igauniju, Latviju un Lietuvu, un tikai nesen mēs sākām apzināties baltiešu diasporas vēstures dokumentēšanas nozīmi. Lai gan tā ir pavisam neliela diaspora, salīdzinot ar citām imigrantu kopienām, liels iedzīvotāju skaits Kalifornijā ir baltiešu izcelsmes. Kalifornijā ir skolas, baznīcas un organizācijas, kuru dokumenti ir materiāli, ko var

apkopot arhīvā. Nesen es sazinājos ar vietējo latviešu kopienu Amerikā, lai noskaidrotu, vai mēs varam papildināt savus fondus ar tās materiāliem. Es ceru paplašināt šos kontaktus un sazināties arī ar igauņu un latviešu emigrantiem.

Ņemot vērā demogrāfisko realitāti, kā arī tādēļ, ka pirmā baltiešu diasporas paaudze tuvojas sava dabiskā dzīves cikla noslēgumam, ir jāpasteidzas īstenot uzdevumu par šīs paaudzes pieredzes dokumentēšanu. Tas nav tikai mirstības jautājums, bet arī otrās un trešās diasporas paaudzes citādā attieksme - daudzi no viņiem sevi vairs neidentificē ar igauņiem, latviešiem vai lietuviešiem. Pastāv risks, ka netiks saglabātas baltiešu diasporas organizāciju vēstures liecības. Jau tagad pamanāmi ievērojami "baltie plankumi" Baltijas emigrācijas vēsturē Kalifornijā, tie nepārklāj ilgus (drīzāk īsus) laika periodus. Piemēram, ļoti maz informācijas ir palicis par to latviešu paaudzi, kuri ieradās Sanfrancisko līcī 1905. gada revolūcijas priekšvakarā.

Baltiešu diaspora veidoja savas organizācijas – baznīcas, skolas, nometnes, biedrības – un tai bija aktīva kultūras dzīve, kura izpaudās dziesmu svētkos un citos pasākumos. Daudzām no šīm aktivitātēm tika gatavotas programmas, gada grāmatas un citi materiāli, vai tās tika pieminētas kādā citā veidā, un arī šāda veida materiāli ir apkopoti arhīva fondos.

Cita, aktīvāka, pieeja baltiešu diasporas dokumentēšanai ir intervijas ar tās pārstāvjiem, tādējādi veidojot mutvārdu vēsturi par Baltijas emigrantu dzīvi. Kas attiecas uz latviešu diasporu, šāda veida darba aizsācēji bija akadēmiķes Maija Hinkle un Inta Kārpentere, un Amerikas Latviešu asociācijas paspārnē tiek īstenota mutvārdu vēstures programma. Esmu pārliecināts, ka citi konferences dalībnieki sniegs plašāku informāciju par šo programmu. Hūvera Institūta arhīvā mums nav sistemātiskas programmas attiecībā uz šāda veida materiālu iegūšanu, bet mēs esam nodibinājuši kontaktus ar baltiešu diasporas pārstāvjiem Kalifornijas reģionā, lai iegūtu šādus materiālus un paši veidotu savu mutvārdu vēstures fondu.

Tā kā arhīvs pievēršas galvenokārt politiskajai vēsturei, mūs interesē baltiešu diasporas politiskās aktivitātes: gan ārējās – diasporas pārstāvji kā aģenti strādāja, lai ietekmētu Amerikas ārlietu politiku - , gan arī iekšējās – pašu Baltijas emigrantu daudzveidīgie viedokļi. Dažādi pētnieki ir dokumentējuši diasporas šķelšanos Aukstā kara laikā, jo īpaši attiecībā uz tās pārstāvju braucieniem uz Igauniju, Latviju un Lietuvu laikā, kad šajās valstīs valdīja padomju režīms.

Pavisam nesen ir aktualizējies jautājums par tā saukto "atgriezušos diasporu", kura ir kļuvusi par vēsturnieku un sociālo zinātnieku pētījumu objektu, jo īpaši attiecībā uz atgriezušos diasporas pārstāvju politisko lomu Baltijas valstīs. Vairs nepastāv izteikta baltiešu diasporas nošķirtība no Baltijas valstu iedzīvotājiem, bet gan savstarpēja mijiedarbība.

Kas attiecas uz mūsu arhīvu, tā uzdevums dokumentēt baltiešu diasporu nozīmē dibināt personīgos kontaktus ar dažādām Baltijas emigrantu kopienām, tādējādi piekļūstot sociālajiem sakariem šajās kopienās. Personīgo kontaktu rezultātā iespējams sazināties ar vēsturniekiem (gan amatieriem, gan arī profesionāļiem) šajās kopienās, kā tas notika ar latviešu vēsturnieku, kurš raksta par vienas pārvietoto personu nometnes vēsturi. Šo kontaktu rezultātā ir iespējams gūt arī labāku izpratni par diasporas iestādēm un organizācijām. Attīstot šos kontaktus, mēs mēģinām arī popularizēt arhīvu kā iespējamu diasporas dokumentu glabātuvī. Mūsu arhīvs ir atvērts ne tikai zinātniekiem, bet visai sabiedrībai - tas nozīmē, ka kolekcijām var piekļūt ikviens. Tas, ka mūsu fondos atrodas citas ar Baltijas vēsturi saistītas kolekcijas, arī padara arhīvu interesantāku.

Hūvera Institūta arhīvs vēlas ne tikai papildināt savus fondus Savienotajās Valstīs par baltiešu diasporu, bet arī ir ieinteresēts stiprināt sadarbību ar kolēģiem Baltijas valstīs. Nesen mēs noslēdzām līgumu ar Latvijas Kultūras ministriju, lai veicinātu atsevišķu mūsu Latvijas kolekciju fotografēšanu uz mikrofilmām. Iepriekš mēs palīdzējām Latvijas Valsts kinofotofonodokumentu arhīvam iegūt amerikāņu latvieša fotogrāfa Eduarda Krauca uzņemto filmu kopijas. Šajās filmās

iemūžinātas liecības par latviešu bēgļiem Vācijā un Savienotajās Valstīs pēc Otrā pasaules kara. Protams, ka mēs vēlamies, lai mūsu arhīvā pētniecības nolūkos ierodas vairāk vēsturnieku no Baltijas valstīm. Pašlaik šādi apmeklējumi ir pārāk reti un galvenais šķērslis, protams, ir ceļošanas izmaksas. Tomēr svarīgs ir arī jautājums par Hūvera Institūta arhīva kolekciju popularizēšanu Baltijas valstīs.

Es vēlos pateikties šīs konferences organizatoriem par to, ka uzaicinājāt mani piedalīties. Šīs konferences tēma ir pievērsusi uzmanību to Baltijas vēstures liecību nozīmei, kuras neatrodas Baltijas valstīs; tā uzsver arī baltiešu diasporas dokumentēšanas jautājumu. Es zinu, ka daudz uzzināšu šeit, un šīs zināšanas man palīdzēs darbā nākotnē, un es esmu pateicīgs par šīs konferences sniegto iespēju satikt tik daudzus, kas strādā šajā jomā.

Izmantotā literatūra

Hinkle M. - "Latvian-Americans In the Post-Soviet Era: Cultural Factors on Return Migration In Oral History Interviews" Elore. – 2006., 13.-1. sēj.

Krēsliņš J. A. - "Collections of Baltic Vernacular-Language Publications at Some North American Libraries: An Attempt at a Survey" Slavic and East European Information Resources. – 2002., 3. sēj., Nr. 2-3.

McHugh James T. un James S. Pacy - "Diplomats Without a Country: Baltic Diplomacy, International Law, and the Cold War" – Vestporta, Konektikuta, 2001.

Nesaule A. - "A Woman in Amber" – Ņujorka, 1995.

Auziņa Smite I. - "The Latvian Diaspora" MultiCultural Review. – 1992. gada oktobris, 1. sēj., Nr. 4.

Wyman M. - "DPs: Europe's Displaced Persons, 1945-1951" Otrais izdevums. – Itaka, Ņujorka, 1998.

Zirnīte M. Un Hinkle M. - "History, Culture and Society Through Life Stories" – Rīga, Latvijas, 2003.

Tulkots tulkošanas birojā SIA APLIS.info.